

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.752

СОЦІОЛОГІЯ І УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ПРОФЕСІЙНО-ЕТИЧНИЙ ВИМІР

Ніколаєвська Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, завідувач відділу проблем освіти НДІ соціально-гуманітарних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті розглядаються питання, пов'язані із взаємовідносинами сучасної вітчизняної соціології та українського суспільства, акцентується увага на низці проблем, що регулюються положеннями професійної моралі. Автор зазначає, що розв'язання цих проблем могло б суттєво змінити місце та роль соціологічної науки в українському суспільстві, дозволило б соціологам розраховуватися з "боргами" перед суспільством й, нарешті, підвищити міжнародний авторитет української соціології.

Ключові слова: професійна мораль, професійний кодекс, сучасна українська соціологія, статус соціології в суспільстві.

В статье рассматриваются вопросы, связанные со взаимоотношениями современной отечественной социологии и украинского общества, акцентируется внимание на ряде проблем, которые регулируются положениями профессиональной морали. Автор отмечает, что решение этих проблем могло бы существенно изменить место и роль социологической науки в украинском обществе, позволило бы социологам рассчитаться с "долгами" перед обществом и, наконец, повысить международный авторитет украинской социологии.

Ключевые слова: профессиональная мораль, профессиональный кодекс, современная украинская социология, статус социологии в обществе.

The article deals with certain issues, connected to relationships between modern sociology of our country and Ukrainian society, the particular attention is given to certain problems, which are controlled by provisions of professional morals. The author notices, that the decision of these problems could considerably change the place and role of sociological science in Ukrainian society and allow to sociologists to settle with society and also, finally, to rise up an international authority of Ukrainian sociology.

Key words: professional morals, code of ethics, modern Ukrainian sociology, status of sociology in a society.

Моральна оцінка професії суспільством обумовлюється як мінімум двома чинниками: тим, що об'єктивно ця професія дає суспільству й тим, що вона суб'єктивно несе людині, а суспільний престиж та визнання професії залежать значною мірою від дотримання представниками професійної спільноти вимог, які висуваються нормами та приписами професійної моралі, що було завжди важливим насамперед для всіх людиноцентричних професій. Особливої актуальності це набуває для соціології, чий статус ще й досі не отримав суспільного визнання, чії традиції дотримання положень професійної етики, турботи про підтримання професійної гідності та честі ще не сформувалися, в той час як об'єктивні обставини вимагають від соціологів активної та безпосередньої участі у вирішенні нагальних соціальних проблем.

Базові моральні принципи співіснування відомі людству з давніх часів: більшість з них сформульована в культових текстах світових релігій та основних течіях надконфесійної синкретичної філософії. Не маючи можливості змінити ці імперативні принципи як багатовіковий досвід та загальнолюдське надбання, люди час від часу на власний розсуд створювали з них "свою" картину світу. Але власний моральний досвід особистість майже завжди поширювала завдяки посередництву своєї професії та соціального статусу як такого, що сприяло свого часу народженню професійної моралі. Ще за часів виникнення професійного розподілу праці свідомо діяльність людини, спрямована на перетворення навколишнього світу, знаходить свій прояв насамперед в професійній діяльності, через яку особистість може виявити свої різноманітні характеристики.

Професійна діяльність, маючи виключне значення для суспільного розвитку, виконує одночасно й багато особистісно спрямованих функцій, оскільки сприяє задоволенню багатьох наших потреб, є своєрідним "оптичним механізмом", який фокусує сприйняття людиною світу, що її оточує. Професійна діяльність привносить додаткові моральні вимоги до поведінки професіонала, які поступово можуть стати суттєвою складовою його способу діяльності та стилю життя. Нормативи професійної етики полегшують вибір оптимальної лінії поведінки, унебезпечують від моральних помилок, що можуть виникати в різних ситуаціях професійної діяльності.

Приписи професійної етики регулюють професійну поведінку особистості та окремих груп і розробляються, в тому числі, для захисту життєвих інтересів найрізноманітніших суб'єктів: споживачів професійних послуг, власне фахівців та їх професійних об'єднань, учасників досліджень та суспільства в цілому. Вони є загальними орієнтирами для прийняття рішень стосовно моральності тих чи інших професійних дій як до, так і після того, як вони стали реальністю. Коли етичні норми створюються професійними організаціями, їхнє дотримання стає однією з умов приналежності до цієї організації. В цьому випадку вони також розглядаються як основа для офіційного розгляду питань, пов'язаних з потенційно неетичною поведінкою професіонала.

Важко не погодитись із твердженням Наталії Вікторівни Паніної про те, що посилення уваги до питань етики наукових досліджень і використання їх результатів у соціальній практиці пов'язане зі зростанням залежності перспектив розвитку сучасної цивілізації від тих моральних принципів, якими вчені керуються в своїй діяльності. В суспільних науках ця проблема набуває особливого значення та специфіки, оскільки йдеться про особистість, долі людей і навіть цілих країн [1, с. 35]. Питання функціонування професійної моралі для соціологів у сучасній Україні мають особливе навантаження та **актуальність**, також й у зв'язку із численними виборчими кампаніями та ситуаціями, що виникають навколо них. Тому автор публікації ставить за **мету** проаналізувати деякі питання, пов'язані із взаємовідносинами сучасної вітчизняної соціології та українського суспільства, що регулюються положеннями професійної моралі, а також окреслити можливі варіанти розв'язання означених проблем.

Професійна мораль покликана узгоджувати інтереси професійних груп та суспільства, тому принципово відрізняється, наприклад, від трудової моралі, оскільки остання в першу чергу підтримує узгодженість інтересів індивіда та суспільства, регламентуючи ставлення людини до праці як такої. Професійна ж мораль визначає відносини з суспільством певної професійної групи та формується на ґрунті професійної самосвідомості цієї групи. На відміну від вимог суспільної моралі, приписи моралі професійної не мають універсального імперативного характеру, вони є умовою виконання певних функцій лише членами конкретних професійних груп. Професійна мораль дає власне орієнтири, рекомендації, що регулюють поведінку людини через самостійний моральний вибір, який тісно пов'язаний із загальним рівнем її моральності, професіоналізму та конкретною ситуацією професійної діяльності.

Показником глибини прийняття усієї сукупності професійно-моральних вимог є гармонійна взаємодія надособистісних та особистісних форм професійно-моральної свідомості групи, індивідуальної професійної поведінки та корпоративної реакції на неї, колективної поведінки та реакції на неї окремих членів групи. Внаслідок цього професійна мораль стає й засобом зміцнення внутрішньокорпоративних зв'язків, і засобом оптимізації взаємовідносин із суспільством, і стимулом до подальшого розвитку професійної спільноти та її діяльності. На ґрунті тих варіантів особистісних проявів, які професійна свідомість групи визнала найбільш оптимальними для даної діяльності, професійна етика створює стандарти професійної поведінки, які поступово оформлюються у вигляді специфічних документів – уставів, кодексів, клятв тощо [2, с. 23-24].

Професійна мораль розвивається разом зі спеціалізованою професійною діяльністю, і цей процес іноді триває віками, частково завершуючись створенням кодексів на етапі перетворення тієї чи іншої професії в масову. Подальший процес кодифікації норм професійної поведінки супроводжується розвитком внутрішньогрупового контролю за їх дотриманням, що повинно сприяти зростанню авторитету та соціального престижу професій.

Оскільки професійна етика формується на основі характерних обов'язків та завдань професії, на основі узагальнення тих ситуацій, в яких фахівці можуть опинитися в процесі виконання цих завдань, то основною соціальною функцією професійної етики є сприяння успішному вирішенню згаданих завдань. Крім того професійна етика може розглядатися як посередник, що сполучає інтереси суспільства та професійних груп. Вона бере участь також в узгодженні інтересів суспільства та особистості в межах даної групи. Сутність цих взаємовідносин відбиває низка категорій, що можуть розглядатися як домінанта

професійно-моральної свідомості, як основа професійної позиції, як критерій рівня професійної ідентичності та індикатор сформованості базових психологічних установок на даний вид професійної діяльності, а саме: "професійний обов'язок", "професійна відповідальність", "професійне сумління", "професійна гідність", "професійна честь".

Не існує, мабуть, професійних відносин, які були б позбавлені елементів моралі. Однак до цілої низки професій, які можна назвати "етичними", суспільство висуває підвищені моральні вимоги. В якості ознак таких професій найчастіше згадуються наявність суб'єкт-об'єктних відносин, які передбачають "вторгнення" в духовний світ людини, такий вплив на неї, який суттєво відбивається на її долі та особистості; індивідуалізованість праці, незначна вираженість повторюваності ситуацій, неможливість попередньої регламентації, тобто творчий характер праці; сформованість професійної спільноти та високий рівень самосвідомості її представників; масовість професій [3, с. 36-37].

На думку Н. В. Паніної, представники природничих і технічних наук, делегувавши вирішення проблем етичної регламентації своєї діяльності фахівцям з біоетики, не відчують такої нагальної потреби у виробленні особливих внутрішньодисциплінарних кодексів професійної етики, керуючись загальними для представників цих наук моральними принципами та нормами. Хоча справедливості заради треба зазначити, що спроби конкретизувати загальні положення етики вченого з урахуванням специфіки своєї професійної діяльності представниками цих наук все-таки робляться, про що, наприклад, свідчить існування таких кодексів у вчених, які займаються розробками в галузі генної інженерії, штучного інтелекту, окремих напрямів власне інженерно-технічної діяльності тощо. Принципово інакше складається ситуація в науках, об'єктом яких є людина як суб'єкт суспільних відносин. Професійна етика у сфері соціальних наук потребує особливої регламентації, спеціальні кодекси, зокрема соціологів, в усьому світі відбивають "багатошаровість" професійної етики соціолога, зумовлену мультिवаріантністю його соціальних відносин [1, с. 35].

З часів перебудови ставлення до соціології в нашій країні часто змінювалось, відповідно, змінювався й її статус. У ході чисельних виборчих кампаній соціологія зі способу пізнання перетворювалася у засіб цілеспрямованого маніпулювання масовою свідомістю, а число звинувачень на адресу соціологів (у некомпетентності, заангажованості, відвертому порушенні норм професійної етики), на жаль, зростало швидше, ніж кількість позитивних публікацій про діяльність соціологів. У такій складній ситуації особливо актуальною стає проблема формування професійної самосвідомості соціологів, яка має кілька важливих аспектів, один з найважливіших з них розкривається через відносини "соціологія й суспільство", оскільки негаразди у взаємовідносинах між соціологічною спільнотою та соціумом в першу чергу позначаються на статусі та престижі нашої науки.

Розгляд деяких нагальних проблем вітчизняної соціології хотілося б розпочати з цитування міркувань одного впливового колеги. "Соціологія затвердилась у сфері політичного аналізу та проникає у багато інших, так званих практичних сфер, навіть якщо наші ідеї, як і раніше, в більшості своїй ще не стали фактом політичної свідомості країни. За моїми спостереженнями, засоби інформації зараз приділяють нам більше уваги, ніж раніше, і деякі журналісти в наш час прагнуть соціологічно висвітлювати свої матеріали. Повільно, але впевнено вони самі захоплюються соціологічними дослідженнями. В деяких популярних романах і фільмах нас вже почали представляти цілком симпатичними особистостями, хоча елітна культура, як і раніше, має нас за злодіїв і дурнів. Мені здається, у більшості своїй літературний загал все ще переконаний, що лише він один спроможний аналізувати суспільні проблеми.

Коли спілкуєшся з видавцями неакадемічної літератури, так само, до речі, й з редакторами, авторами та членами редколегій так званих серйозних журналів, картина залишається такою ж безрадісною. Надто багато хто й досі не любить соціологію, або, що ще гірше, не зацікавлений в ній. Безумовно, часто це є реакція, викликана пародіями на соціологію, але сам факт, що вони й не прагнуть ознайомитися зі справжньою соціологією, пригнічує. В інтелектуальному житті країни ми відіграємо меншу роль, ніж маємо.

Багато хто з соціологів не вбачає нічого поганого в такому стані справ. Для них соціологія – чиста наука, якій не личить користуватися увагою публіки, а тим паче, домагатися її. Інші ще більш різко відстоюють цю точку зору, вважаючи, що співробітництво з непрофесіоналами (за виключенням випадків, пов'язаних із необхідністю заробляти на життя) перешкоджає прогресу нашої науки. Колеги, налаштовані більш рішуче, стверджують навіть про вульгаризацію соціології. Я вважаю ці точки зору помилковими. Підтримувати зв'язок із суспільством – частина наших обов'язків як членів цього суспільства та

користувачів його фондів, громадських чи приватних, і немає значення про що саме йдеться: чи то оплату навчання, заробітну плату, дотацію на дослідження чи можливості здійснення наукових контактів. Більш того, коли непрофесіонали усвідомлюють, що наша діяльність є корисною або просвіщає, або те й інше разом, це спонукає їх підтримувати нас морально та політично. Чи виражаємо ми приватні інтереси окремих груп чи класів, чи є ми в основному групою вчених, покликаних надати певний культурний лоск студентам і соціалізувати молодих, які здатні й бажають отримати вищу освіту? Але як ми можемо посісти інше місце в системі, що існує, коли граємо роль якихось марсіан чи персонажів Гофмана, які віщують із глибини лаштунків чи ще більшої далечини – про те, як функціонує суспільство або окремі його частини" [4, с. 130-132].

Мабуть важко повірити в те, що ці слова належать не комусь із фундаторів вітчизняної соціології, а представникові соціологічної спільноти, що живе й працює практично в ідеальних для цього умовах – колишньому (1989 р.) президентові Американської Соціологічної Асоціації (АСА), професору Колумбійського університету Герберту Гансу.

Якою ж ніщивною мала б бути тоді подібна промова, виголошена від імені соціологів, що пройшли разом зі своєю наукою складний шлях від періоду хрущовської "відлиги" до майже трагічних для соціологічної асоціації України подій осені 2004 року?

До часів перебудови соціологи підійшли з багажем, який Р. Ривкіна точно відтворила у публікації тих часів, що мала дуже красномовну назву "Революційні традиції та реакційні вимоги" [5]. У цій статті авторка, зокрема, зазначала, що морально-політична та ідеологічна атмосфера, що панувала в нашому суспільстві, наклала відбиток і на науку, яка фактично була позбавлена статусу самостійної наукової дисципліни й ототожнювалася з прикладними соціальними дослідженнями, й на відносини в науковому середовищі. Тривалий час стан соціології ускладнювався й характером відносин з органами управління різних рівнів та відомчої приналежності, наприклад, вивчення соціальних причин девіантної поведінки було обернено пропорційним масштабам її фактичного поширення в суспільстві. В інших випадках межа дозволеного обумовлювалася місцевими умовами та настроями, тому соціологія розглядалася й як джерело витоку інформації про дійсний стан справ у країні, конкретній області, місті тощо.

Ситуація в часи перебудови сприяла насамперед тому, що соціологи почали активно вивчати ті проблеми й ті "заповідні" сфери суспільного життя, які раніше не могли бути дослідженими або з причин негласної заборони, або тому, що з позицій панівної ідеології, їх просто не існувало: так, радянські люди не пиячили, не вживали наркотики, не йшли передчасно з життя за власним бажанням, й гадки не мали про те, що таке "дідівщина", проституція тощо. Саме наприкінці вісімдесятих на сторінках фактично єдиного на той період професійного видання "Соціологічні дослідження" ми практично вперше ознайомилися з публікаціями, автори яких доводили існування цих явищ, звертаючись до результатів проведених власноручно досліджень. Повальна мода на соціологічні опитування сусідствовала в той період із райдужними надіями на те, що, можливо, нарешті знайдено ефективний засіб соціального пізнання, а, значить і вирішення болючих питань суспільного життя.

Але "сп'яніння від свободи" почало поступово зменшуватись, інтерес широкого загалу до соціологічних досліджень і зацікавленість в їх результатах конкретних замовників змінювались скептицизмом. Протягом численних виборчих кампаній, якими було перенасичене життя країни, соціологія із засобу пізнання поступово перетворювалась деякими політиками (не без відома й згоди деяких соціологів) на засіб цілеспрямованого маніпулювання масовою свідомістю. Тематичне різноманіття соціологічних досліджень поступово перестало означати, що вивчалися дійсно актуальні проблеми суспільства, насамперед тому, що вибір напряму аналізу тісно "корелював" із обсягами фінансування тих чи інших дослідницьких проектів.

Проблеми фінансування дослідницьких проектів та подальше "затягування" соціологів у вир передвиборчих кампаній – чи не найголовніші ознаки нашого професійного буття за часи незалежності. Правда, є й ще система грантів як форма конкурсного субсидування, насамперед, тих, що надаються закордонними фондами та організаціями, але й їхнє існування важко однозначно оцінити, оскільки, коли йдеться про фінансування реальних прикладних проектів, вибір їхньої тематики дуже часто категорично обмежується й буквально диктується тими, хто представляє ці фонди та організації в нашій країні. Нерідко наші "благодійники" диктують й інші умови, жорстко, але не завжди обґрунтовано визначаючи терміни виконання тих чи інших робіт і звітності, втручаючись навіть у процедурні питання, власне "кухню" дослідження. На складність та неоднозначність такої форми фінансування науки деякі автори вказували ще на початку 90-х років століття, що минуло [6]. Кілька років тому одна моя знайома–суспільствознавець

у відповідь на моє питання щодо актуальності та сумісності з реаліями нашого життя проблеми, яку вона досліджує завдяки отриманню гранта, із присмаком гіркоти й одночасно цинізму відповіла, що вивчає те, за що платять гроші. Важко не погодитись і з оцінкою неоднозначності грантової системи Є. І. Головахи, на думку якої, вона перетворює вчених на автомати, які перші півроку проекту готують "proposals", а другі – звіти, щоб вдало звітувати й отримати нові гранти, при цьому на творчу роботу, на те, що колись мало назву "робота думки", залишається обмаль часу [7].

Українська соціологія, на наш погляд, сьогодні залишається у великому боргу перед суспільством, принаймні, щодо вивчення тих проблем, існування яких ускладнює життя мільйонів наших громадян. Що ж до взаємовідносин із політикою та політиками, то наразі вони стають ще складнішим, непередбачуваними та іноді мають трагічні наслідки. Неминучість цього (тим паче в нашій країні) очевидна, оскільки низьким залишається рівень політичної культури не тільки пересічних громадян, а й самих політиків. Й тут знову доречно згадати думку Н. В. Паніної, яка вважала, що, коли соціолог виходить на політичну сцену, він стає заручником політичних правил гри, не може протистояти сильному політичному втручання, тому тут проблематика зветься не "соціологія і політика", а "політика і політика; й ще раз політика"[8].

Кодекс професійної етики соціолога Соціологічної асоціації України (САУ) був, як відомо, затверджений V з'їздом асоціації 20 травня 2004 року й з цього часу є "дороговказом" для всіх, хто працює в царині соціологічної науки та практики в нашій державі [9]. Появі цього документу передував досить тривалий період обговорення проекту Кодексу. Але чи багато підстав є сьогодні для того, щоб стверджувати, що цей документ дійсно став для нашої спільноти свого роду Конституцією? Є. І. Головаха, наприклад, із притаманною йому категоричністю, вважає, що українські соціологи Кодексу не дотримуються. А якби дотримувались, то до спільноти в цілому можна було б ставитися з глибокою повагою, а оскільки ситуація протилежна, то реальним кодексом поведінки поки є кругова порука [7].

Така ситуація, на наш погляд, актуалізує також й проблеми професійної соціалізації, зокрема, знайомство (цілеспрямоване, ґрунтовне та систематичне) з основами професійної етики майбутніх фахівців-соціологів ще в стінах вищих навчальних закладів. У цілому ж розв'язання вітчизняною соціологією означених в статті проблем могло б суттєво змінити її місце та роль в українському суспільстві, дозволило б соціологам розраховуватися з "боргами" перед суспільством й, нарешті, підвищити міжнародний авторитет української соціології.

Література:

1. Паніна Н. Професійна етика і соціологія в Україні (до прийняття Кодексу професійної етики соціолога САУ) / Наталія Паніна // Громадська думка. – 2004. – № 4. – С. 35-37.
2. Лазутина Г. В. Профессиональная этика журналиста. Учебное пособие. / Г. В. Лазутина - М.: Аспект Пресс, 2000. – 130 с.
3. Ніколаєвська А. М. Професійна мораль у постмодерному суспільстві / Ніколаєвська Алла Михайлівна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи". – 2006. – № 723. – С. 32-37.
4. Ганс Г. Социология в Америке: наука и общество / Герберт Ганс // Социологические исследования. – 1990. – № 5. – С. 130- 144.
5. Рывкина Р. Реакционные традиции и революционные требования / Розалина Рывкина // Век XX и мир. – 1988. – № 3. – С. 21-25.
6. Александров Ю. И. Система грантов: ящик Пандоры или живая вода? / Ю. И. Александров // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 5. – С. 130-136.
7. Головаха Е. В социологии закончилось время бурь и натиска: режим доступа - <http://www.polit.ru/science/2006/12/04/golovah.html>.
8. Режим доступа - <http://club.fom.ru/community.html?id=34FirefoxHTML>.
9. Кодекс професійної етики соціолога // Громадська думка. – 2004. – № 4. – С. 38-44.